

## ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

### I

Δίκην εισαγωγής, θεωρώ απαραίτητο να προβώ στις ακόλουθες διευκρινήσεις. Θα αρχίσω από τον σύνδεσμο και, ο οποίος παρεντίθεται μεταξύ των ονομάτων ηθική - αισθητική. Ο εν λόγω σύνδεσμος έχει επί του προκειμένου χαρακτήρα ζητητικό και όχι a priori συμπλεκτικό. Την σχέση δηλαδή ηθικής - αισθητικής δεν την θεωρώ δεδομένη. Την αναζήνω στην αναζήτηση της αφορμώμενος από αίτήματα που και παλαιότερον, ιδιαιτέρως όμως σήμερα, διατυπώνονται για την ανάγκη συνάντησως ηθικής και αισθητικής. Γνώμη μου είναι ότι για να επιφέρει ή συνάντηση ηθικής και αισθητικής τα προσδοκώμενα αποτελέσματα θα πρέπει να μην λάβει χώρα στην περιοχή του στοχασμού και της ψιλής θεωρίας μόνο, αλλά και σ' αυτήν της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Για τον λόγον ακριβώς τούτον πρὸς αναζήτηση της μεταξύ των σχέσεως δεν θα χρησιμοποίησω ως γνώμονα τούς δρους που καθιστούν κάθε μία αυτόνομο φιλοσοφικό και επιστημονικό κλάδο, αλλά την καταστατική στοιχείωσή των και την ὅποια ἐπενέργειά των στην ανθρώπινη διαγωγή. Δὲν παραθεωρῶ ὅτι ἡ ἐπενέργεια τῆς ἡθικῆς ἐπὶ τοῦ τρόπου διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἀπόρροια τῆς στοχοθεσίας της καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπιζητεῖται, ἐνῶ ἐκείνη τῆς αισθητικῆς ἀντιμετωπίζεται μὲ καχυποψία, ἂν ὅχι μὲ διάθεση ἀρνητική.

Ἡ ἐκ μέρους μου ἀναζήτηση τῆς σχέσεως ἡθικῆς καὶ αισθητικῆς μὲ γνώμονα ὅσα παραπάνω ἀναφέρω δὲν ὑποδηλώνει συμμετοχὴ στὶς προσπάθειες ποὺ κατὰ καιροὺς ἀναλαμβάνονται γιὰ τὴν ἀναγωγή τοῦ ἀγαθοῦ σὲ αισθητικὴ κατηγορία. Κατὰ τὴν γνώμη μου, οἱ προσπάθειες αὐτὲς ἀποδυναμώνουν τὴν ἡθικὴ καὶ ὑποσκάπτουν τὴν αισθητικὴ. Ὅρισμένως πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀναλαμβάνουν τέτοιες προσπάθειες ἐπικαλοῦνται πρὸς δικαίωσή των ὀνόματα σεβαστῶν φιλοσόφων καὶ μεγάλων καλλιτεχνῶν. Λησμονοῦν ὅμως τοῦτο, ὅτι δηλαδή οἱ φιλόσοφοι στοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τοποθετοῦν τὸ ὠραῖο ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς αἰσθήσεως ἢ, στὴν καλλίτερη περίπτωσι, ὑπολαμβάνουν αὐτὴν ὡς προθάλαμο ἐκείνου. Καλλιτέχνες ἄλλωστε ποὺ ἐτόλμησαν νὰ χαρακτηρί-

σουν την όμορφιά ως μέσον, αυτήν κατ' ουσίαν ύπηρέτησαν. 'Ο Μιχαήλ 'Αγγελος, λ.χ., έπεκαλέσθη την άφοσίωσή του στην όμορφιά πρὸς έπιμαρτύρηση τῆς θρησκευτικῆς πίστεώς του, δὲν έδίστασε ώστόσο νά άναφερθεῖ σ' αυτήν (στην όμορφιά) κατὰ τρόπον, τολμῶ νά πῶ, έρωτικόν. 'Ακολουθώντας την πλατωνική παράδοση, στην έρμηνεία πού εἶχε δώσει σ' αυτήν ό Μ. Ficino<sup>1</sup>, άπεκάλεσε μὲν την όμορφιά όχημα τῆς ψυχῆς, όνόμασε όμως την τέχνη εἶδωλο καί βασιλιά του, τὸ δὲ άνθρώπινο σώμα τὸ έχαρακτήρισε ως ό,τι εὐγενέστερο καί ύψηλότερο ύπάρχει<sup>2</sup>, κατηγορήματα τὰ όποία ύποδηλώνουν λατρευτική συμπεριφορά άπέναντι τῆς τέχνης καί τοῦ ώραίου.

Γιὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς όποίους δὲν θά άσχοληθῶ μὲ τις προσπάθειες άναγωγῆς τοῦ άγαθοῦ σὲ αἰσθητική κατηγορία, δὲν θά άναφερθῶ οὔτε στην καλουμένη στρατευμένη τέχνη. 'Ορισμένως δέχομαι ότι ό καλλιτέχνης έχει όχι μόνο τὸ δικαίωμα αλλά καί την ύποχρέωση νά συμμετέχει μέσω τῆς τέχνης του στοὺς κοινωνικοπολιτικούς καί άλλους άγῶνες, θεωρῶ όμως ότι παύει νά εἶναι καλλιτέχνης άπό την στιγμήν όπου θά θυσιάσει την αἰσθητική πλευρά τοῦ έργου του στίς όποιες σκοπιμότητες, άκόμη καί στίς πιὸ ύψηλές. Καί αυτό ως ἐπὶ τὸ πολὺ συμβαίνει όταν ό καλλιτέχνης ενδίδει στὰ κελεύσματα τῆς έξουσίας. Διακρίνω άλλωστε μεταξύ στρατευμένης τέχνης καί επαναστατικῆς τέχνης ἢ όρθότερον έργων τέχνης μὲ επαναστατικὸ περιεχόμενο καί θέμα<sup>3</sup>. Τὴν Guernica, λ.χ., δὲν την θεωρῶ στρατευμένο έργο, αλλά έργο επαναστατικό. 'Ο Picasso καταδίκασε, μὲ τὸ έργο του αυτό, τὸν πόλεμο, εἰκονίζοντας την φρίκη πού αὐτὸς προκαλεῖ, δὲν άλλοίωσε όμως τὰ γνωριστικά σημεῖα τῆς τέχνης. 'Οπως άλλωστε έχει παρατηρήσει ό Diego Rivera<sup>4</sup>, μεξικανὸς καλλιτέχνης καί επαναστάτης τῶν άρχῶν τοῦ αἵώνα μας, ένα έργο τέχνης πού έχει ως θέμα την επανάσταση, την όποια επανάσταση θά πρόσθετα, πρέπει νά εἶναι γνήσιο έργο τέχνης, νά προσφέρει δηλαδή αἰσθητική ίκανοποίηση καί άπόλαυση. 'Όταν τὸ αἰσθητικὸ στοιχείο έξαφανίζεται στην σκοπιμότητα, τὸ έργο έχει παύσει νά εἶναι καλλιτεχνημα. 'Έχει εκπέσει σὲ κατασκευάσμα.

Εἶναι έμφανές ότι γιὰ την άρραγέστερη θεμελίωση τῶν ὧσων μέχρι τώρα ύπεστήριξα έπεκαλέσθηκα καί άπόψεις καλλιτεχνῶν —ένός άπό την 'Αναγέν-

1. Περὶ τοῦ Ficino βλ. W. Beierwaltes, *Marsilio Ficinos Theorie des Schönen im Kontext des Platonismus*, Heidelberg 1980.

2. Βλ. τὸ σονέττο πού ό Μιχαήλ 'Αγγελος έγραψε γιὰ τὸν Vasari εἰς R. Goldwater καί M. Treves (eds), *Artists on Art. From the 14th to the 20th Century*, Compiled and edited by —, London 1985, σ. 60.

3. Περὶ τῆς ἐν λόγω διακρίσεως βλ. Ν.Χρόνης, «Προβλήματα Σύγχρονης Αἰσθητικῆς», *Δωδώνη*, 'Επίστμ. 'Επιστρε. Τμήματος Φιλοσοφ., Παιδαγ. καί Ψυχολογ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, 'Ιωάννινα 1993, σσ. 13 κ.έξ.

4. R. Goldwater καί M. Treves, *ἔνθ' άνωτ.*, σ. 476.

νηση, τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου, καὶ ἐνὸς ἀπὸ τὴν ἰδική μας σχεδὸν ἐποχή, τοῦ Diego Rivera. Τὸ ἐπραῖα αὐτὸ ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι στὴν μελέτῃ τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνακύπτουν κατ' αὐτὴν δεσπόζουσα θέση πρέπει νὰ κατέχει ὄχι μόνον τὸ ἔργο τέχνης, ἀλλὰ καὶ οἱ διασαφητικὲς ἀναλύσεις ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ καλλιτέχνες δίδουν γιὰ τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς τέχνης. Τώρα ὅμως, ὁπότε εἰσέρχομαι εἰς τὸ κυρίως θέμα μου, θὰ ἐπικαλεσθῶ καὶ ἀπόψεις φιλοσόφων καθὼς καὶ διαπιστώσεις μελετητῶν τῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θεωρῶ ὅτι θὰ καταστήσω τὰ μάλιστα ἐμφανῆ τὴν ἀνάγκη ἀναζητήσεως τῆς σχέσεως ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς κατὰ τὸν τρόπον ποὺ εἰσαγωγικῶς ἐδήλωσα.

## II

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ εἶναι ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς φιλοσοφικούς κλάδους ποὺ δέχονται σήμερα ἔντονη κριτικὴ. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν αἰσθητικὴ ἢ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται ἐναντίον τῆς δὲν ἀποτελεῖ πρωτόγνωρο φαινόμενο. Ἡ αἰσθητικὴ ἀπὸ τῆς συστάσεώς της σὲ αὐτόνομο φιλοσοφικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ κλάδο συνάντησε τὴν ἀμφισβήτηση καὶ τὴν καχυποψία. Ἡ ἠθικὴ ὅμως παρέμενε ἀκλόνητη, ὄχι λίγες φορὲς μάλιστα παρέσχε στὴν φιλοσοφία ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν κατὰδειξη τῆς ἀναγκαιότητός της (τῆς φιλοσοφίας). Σήμερα ἡ ἠθικὴ δέχεται ἔντονες ἐπιθέσεις, περιέργως δέ, ἀλλὰ ὄχι ἀνεξήγητως, πολλὰς ἀπὸ αὐτὰς δὲν προέρχονται ἀπὸ τοὺς ὀποιοὺς ἀντιπάλους της, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς μελετητὰς τῆς<sup>5</sup>. Ὅρισμένως ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἀσχοῦν κριτικῇ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς, διευκρινίζω ὄχι ἐπὶ μιᾷ συγκεκριμένης ἠθικῆς θεωρίας, ἀλλ' ἐπ' αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἠθικῆς, διατείνονται ὅτι πράττουν τοῦτο ἐπειδὴ ἐπιζητοῦν εἶτε νὰ ἀντιμετωπίσουν προκλήσεις ποὺ αὐτὴ δέχεται εἶτε νὰ ἄρουν ἐγγενεῖς ἀδυναμίες της. Αἰτήματα, λ.χ., ὅπως αὐτὰ ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἰδεώδους τῆς καθολικότητος καὶ στὴν στροφὴ πρὸς τὸ καθ' ἑκάστον καθὼς καὶ πρὸς τὶς παραδόσεις πρὸς τὶς ὁποῖες στοιχοῦν ἐπὶ μέρους ὁμάδες, κλονίζουν τὴν θέσιν τοῦ λόγου στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ὑποχρεῶνουν σὲ ἐπαναπροσδιορισμὸ θεμελιωδῶν ἀρχῶν της. Τοιοῦτοτρόπως ἡ καταλυτικὴ κριτικὴ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς προβάλλει ὡς ἀπαρχὴ σωτηρίου μετασχηματισμοῦ της, στὸν ὅποιον ὅμως, πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ τὸ δηλώσω, ἐλλοχεῖ ὁ κίνδυνος μετατροπῆς της σὲ ἠθολογία.

5. Σὲ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένη ἔκθεση τῆς καταστάσεως στὴν ὁποία διατελεῖ ἡ ἠθικὴ σήμερα προβαίνει ἡ M. Nussbaum στὸ ἄρθρο της *Virtue Revived. Habit, passion, reflection in the Aristotelian tradition*. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐσημوسیεῖτο στὸ ὑπ' ἀριθμ. 4657 τεῦχος (3 Ἰουλίου 1992) τοῦ περιοδικοῦ *The Times Literary Supplement*. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ τεῦχος εἶναι ἀριερωμένο στὴν κατάσταση τῆς φιλοσοφίας σήμερα.



Ἀτενίζοντας λοιπόν την κατάσταση στην οποία εύρσκεται η ἡθικὴ σήμερα, διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὴ δοκιμάζεται ἀπὸ τὴν περιοριστικὴν πρόθεση, μετὴν ὅποιαν ἀντιμετωπίζονται θεμελιώδεις ἐννοίαις της, συνάμα δὲ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνομοιογένεια τοῦ κοινοῦ πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀπευθύνεται. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἡθικῆς δὲν ἀπορρέει μόνο ἀπὸ τὴν δυσκολία ποὺ αὐτὴ συναντᾷ στὸν ὀρισμὸ τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ λειτουργεῖ μέσα σ' ἓναν κόσμον, ὃ ὁποῖος ἐνώνεται μὲν προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει προβλήματα ποὺ σχετίζονται πρὸς τὴν βιοτικὴ τήρησή του, παραμένει ὅμως καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ παραμείνει διηρημένος ὅσον ἀφορᾷ στὰ πολιτισμικὰ γνωρίσματα τῶν μελῶν του, γνωρίσματα ποὺ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικῶς τὴν συμπεριφορὰ των. Ἀφοῦ ἡ διαφορὰ ἀναγνωρίζεται ὡς δικαίωμα καὶ γίνεται σεβαστὴ, πῶς θὰ πείσει ἡ ἡθικὴ γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν προτάσεών της, στὴν περίπτωσι ὅπου αὐτὲς δὲν διασφαλίζουν ἐκείνην (τὴν διαφορὰ); Ἡ ἡθικὴ, ὑποχρεωμένη ἐκ τῆς στοιχειώσεώς της νὰ προβάλλει τὴν ἐλευθερία στὴν ἐπιλογὴ καὶ νὰ ἔχει ἐνσπερνωθεῖ τὸ αἷτημα γιὰ τὸν σεβασμὸ τῆς ἀτομικότητος, κινεῖται μετὰξὺ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ. Ἀντιλαμβάνεται δηλαδὴ ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι κατὰ τὴν ὅποιαν θὰ καθίστατο ἀρετολογία, πάλιν θὰ ἀδυνατοῦσε νὰ διεκδικήσει γιὰ τίς προτάσεις της τὸν χαρακτήρα τοῦ καθολικοῦ, ἀφοῦ θὰ εἶχε στερηθεῖ τοῦ ὅρου ἐκείνου ποὺ θὰ διασφάλιζε αὐτόν.

Παραπλήσια προβλήματα ἀντιμετωπίζει καὶ ἡ αἰσθητικὴ. Προβλήματα δηλαδὴ σχετικὰ πρὸς τὸ κύρος τῶν προτάσεών της, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποδοχὴν της ὡς αὐτονόμου φιλοσοφικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Ἡ κριτικὴ, ἀκριβέστερον πολεμικὴ, ποὺ ἀσκεῖται ἐναντίον τῆς αἰσθητικῆς, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀντίδρασι τοῦ καλλιτέχνη νὰ δεχθεῖ ἐπεμβάσεις στὸ ἔργον του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπλοῦ θαυμαστῆ τῆς τέχνης καὶ τοῦ ὠραίου νὰ δεχθεῖ ὑποδείξεις ὡς πρὸς τὴν αἰσθητικὴ συμπεριφορὰ καὶ ἀντίδρασή του. Καὶ ὑποστηρίζεται μὲν ὅτι ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ τίμημα ποὺ ἡ αἰσθητικὴ καταβάλλει γιὰ τὴν μέσω τῆς ἐννοίας τοῦ γούστου ὀρθωσι τοῦ ὑποκειμένου καὶ προβολὴ τῆς ὑποκειμενικότητος<sup>6</sup>, θεωρῶ ὅμως ὅτι ἓνα τέτοιον τίμημα εἶναι ὄχι μόνο ὑπερβολικὸ ἀλλὰ καὶ ἄδικο. Δὲν θὰ πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονοῦμε τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀπαρχὲς ὀρθώσεως τοῦ ὑποκειμένου στὴν Εὐρώπῃ δὲν συμπίπτουν μετὴν διαμόρφωσι τῆς ἐννοίας τοῦ γούστου, ἀλλὰ μετὴν ὑπὸ τοῦ Ἀβαιλάρδου θεμελίωσι τῆς ἡθικῆς ἐπὶ τῆς αὐτογνωσίας<sup>7</sup>.

Ὁμολογουμένως ἡ αἰσθητικὴ ἀπὸ τῆς συγκροτήσεώς της σὲ αὐτόνομο ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικὸ κλάδον μέχρι σήμερα ὑπέστη πλείστες ὅσες μεταλλα-

6. L. Ferry *Homo aestheticus. L'invention du goût à l'âge démocratique*, Paris 1990, σσ. 27 κ.εξ.

7. Βλ. Ν. Χρόνης, *Κεφάλαια Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 43.

γὲς ὡς πρὸς τὴν ἔννοια καὶ τὸ περιεχόμενό της, ἐπέμεινε ὅμως νὰ διατηρεῖ τὸν ἀξιολογικὸ καὶ κριτικὸ χαρακτῆρα της. Σήμερα ἡ αἰσθητικὴ ἀντιμετωπίζει καὶ πάλιν τὴν ἀμφισβήτησιν, δὲν ἐγκαταλείπει ὅμως τὴν ἀξιολογικὴ λειτουργία της. Τὶς ἀντιδράσεις τῶν αἰσθητικῶν συνοψίζει ἡ ἀκόλουθη πρόταση τοῦ Adorno: Αἰσθητικὴ χωρὶς ἀξιολογία εἶναι αἰσθητικὴ χωρὶς νόημα<sup>8</sup>.

Στὸ ἀδιέξοδο ὅπου εὗρέθη ἡ αἰσθητικὴ συνάντησε τὴν ἠθικὴ. Τὴν συνάντησίν των, συνάντησιν ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο βαρύνονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐν πολλοῖς μοῖρα, διεπίστωσε καὶ ὁ Wittgenstein μὲ τὴν γνωστὴ ρῆσιν του: ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ εἶναι ἓνα<sup>9</sup>. Πρόκειται γιὰ ρῆσιν ποὺ θέτει προβλήματα κατανόησεως, νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ὑπονομεύω τὸ νόημά της, ἰσχυριζόμενος ὅτι μὲ αὐτὴν ὁ Wittgenstein χαρακτηρίζει ὡς ἀτελέσφορες τὶς προσπάθειες τόσοσιν τῆς ἠθικῆς ὅσον καὶ τῆς αἰσθητικῆς νὰ προσδώσουν στὰ διδάγματά των τὸν χαρακτῆρα προτάσεων, στὴν ἔννοια ὀρισμένως ποὺ οἱ τελευταῖες ἔχουν στὴν φιλοσοφία του.

Θεωρῶ εὐλογο ὅτι τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζουν ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ δὲν ἄφησαν ἀδιάφορους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀναγνωρίζουν τὴν ἀξία τῆς στοχοθεσίας των καὶ ἐπιμένουν νὰ τὶς μελετοῦν μὲ γνώμονα τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπιστημονικότητος. Ὅρισμένως οἱ τρόποι ποὺ εἰσηγοῦνται γιὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων των εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὶς ἰδικές των φιλοσοφικὲς τοποθετήσεις. Τοῦτο εἶναι ὄχι μόνον συγγνωστὸ ἀλλὰ καὶ θεμιτό. Θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια σὲ προσπάθειες τῶν μελετητῶν αὐτῶν. Εἶμαι ὥστόσο ὑποχρεωμένος νὰ προσδῶσω στὴν ἀναφορά μου χαρακτῆρα στενῆς ἐπιλογῆς. Θὰ περιορισθῶ ὡς ἐκ τούτου σὲ μελετητές, οἱ ὅποιοι ἐκφράζουν γενικώτερες τάσεις καὶ ὄχι μεμονωμένες προθέσεις, παρὰ τὸ πρᾶγμα ὅτι ἀναγνωρίζω τὴν σημασία τῶν τελευταίων. Ἐπὶ τούτοις δὲν θὰ ἀναφερθῶ σὲ μελετητές ποὺ δὲν ἔχουν ὡς στόχο ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ, ἀλλὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν μίαν ἀπὸ αὐτές. Θὰ ἐπικεντρῶσω λοιπὸν τὴν προσοχήν μου σὲ ἀπόψεις ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ μελετητές, οἱ ὅποιοι φρονοῦν ὅτι ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ θὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ ἐπιτυχία τὰ προβλήματά των μόνον μὲ τὴν κοινὴ συνεργασία.

Ὅρισμένως καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν δὲν ἦσαν ὀλίγοι οἱ μελετητές ποὺ συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς σχέσεως ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Στόχος των ὅμως δὲν ἦτο ἡ ἠθικὴ ἀλλὰ ἡ αἰσθητικὴ. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς αἰσθητικῆς ἐτόνιζαν τὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς ἠθικῆς σχέση. Ὁ N. Hartmann, λ.χ., στὸ ἔργο του *Αἰσθητικὴ*, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν σχέση ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς, ἀποσκοπώντας στὴν ἐκδίπλωσιν τῆς πολυσχιδοῦς ἐπιδράσεως τοῦ ὁράου καὶ στὴν διεύρυνσιν τῆς περιοχῆς ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ καλλιτέχνη. Εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιοπρό-

8. *Ästhetische Theorie*, Frankfurt a.M. (Suhrkamp) 1970, σ. 391.

9. *Tractatus Logico-philosophicus*. 16. 421.

σεκτο τοῦτο, ὅτι δηλαδή ὁ N. Hartmann ἐπιζητεῖ νὰ δείξει τὴν δικαιοματικὴ παρουσία τοῦ καλλιτέχνη στὸν Ὀλυμπο, ἐπικαλούμενος δὲ αὐτὴν ὁμιλεῖ ὑπὲρ τῆς αἰσθητικῆς καὶ μάλιστα τῆς συνάφειάς της πρὸς τὴν ζωὴν. Ἀνευρίσκει λοιπὸν τὸν δεσμό ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς στὴν ἐπίδραση ποὺ ἀμφότερες ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ὀλίγον δέ, ἂν μὴ οὐδόλως, ἀνερευνᾷ τὰ ὅποια κοινὰ στοιχεῖα τῆς καταστατικῆς συστάσεώς των. Γιὰ τὸν Hartmann, «ὅτι ὁ καλλιτέχνης βλέπει εἶναι ὄχι μόνον αὐτόνομο ἀλλὰ καὶ αὐτοδύναμο. Δὲν ὑπάρχουν γύρω του θεοί»<sup>10</sup>. Ὁ Hartmann ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὥραϊο ἀπλώνεται στὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς, τηρεῖ ὅμως ἄκρως περιοριστικὴ στάση ἀπέναντι τῶν αἰσθητῶν (esthètes)<sup>11</sup>, ὑποστηρίζοντας ὅτι αὐτοὶ εἶναι ἀνάλγητοι καὶ ἡθικῶς ὄχι ὑγιεῖς<sup>12</sup>. Εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐμφανὲς ὅτι ὁ N. Hartmann ἐπιζητεῖ νὰ περιορίσει τὸν ὑπέρμετρο αἰσθητικὸ ἐνεργητισμό, ἀφήνοντας ὅμως ἀλώβητο τὸ ὥραϊο, ὥστε νὰ δικαιώσει τὴν ἐπιστῆμη ποὺ τὸ μελετᾷ, δηλονότι τὴν αἰσθητικὴν.

Τις ἀπόψεις τοῦ N. Hartmann θὰ σχολιάσει, μὲ πρόθεση σαφῶς περιοριστικὴ, ὁ Lukács, ὁ ὁποῖος θὰ συνηγορήσει ὑπὲρ τῆς σχέσεως ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς, ἐπικαλούμενος τὴν συνάφεια ἀμφοτέρων πρὸς τὴν ὁλότητα τῆς ζωῆς<sup>13</sup>. Ὅρισμένως ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Lukács διερμηνεύει τὴν στάση του ἐπὶ τῆς σχέσεως ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς, δὲν θὰ συνιστοῦσε πάντως ἀπὸ μόνος του ἐπιχείρημα ἱκανὸ γιὰ τὴν ἀνατροπὴ της. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Lukács εἶναι ἐπακόλουθο τῶν δυσκολιῶν ποὺ συμπαρομαρτοῦν στὴν προσπάθειά του νὰ δείξει ὅτι ἡ μὲν τέχνη ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητος, ἡ δὲ κατηγορία τῆς μερικότητος ἔχει στὴν αἰσθητικὴν καθολικεύουσα ἰσχὺ. Οἱ ὅποιες ὥστόσο ἀδυναμίες δὲν μειώνουν τὴν σημασία τῆς προσπάθειας τοῦ Lukács νὰ καταδείξει τὴν σχέση ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς καὶ νὰ τοποθετήσῃ στὴν συνύπαρξιν ὥραϊου καὶ ἀγαθοῦ τὴν ἀναγωγή τοῦ ἀνθρώπου εἰς πρόσωπο. Θεωρῶ ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτο τοῦτο, ὅτι δηλαδή ὁ στοχαστὴς ποὺ ἐφιλοδόξησε νὰ συντάξῃ τὰ ἄρθρα τῆς μαρξιστικῆς αἰσθητικῆς χρησιμοποιοῦν ὡς ὀδηγητικὸν γνώμονα τὸν προβληματισμὸ τοῦ Σωκράτη στὸ *Συμπόσιον*, ὅπως αὐτὸς (ὁ προβληματισμὸς) προβάλλει στὰ ἀκόλουθα ἔρωτάματα: *Τί ἔσται ἐκείνῳ ᾧ ἂν γένηται τὰ καλὰ; καὶ Τί ἔσται ἐκείνῳ ᾧ ἂν γένηται τὰ γαθά;*<sup>14</sup>, προσφεύγει δὲ στὸν ὥραϊον ἄνθρωπο καὶ χρησιμοποιοῦν

10. N. Hartmann, *Ästhetik*, Berlin 1953, σ. 41.

11. Ὁρθῶς ὁ I. N. Θεοδωρακόπουλος ἀποδίδει τὴν λέξιν *esthète* μὲ τὴν ἑλληνικὴ αἰσθητής, ἀφοῦ ἡ πρώτη ἀποτελεῖ μεταγραφή τῆς δεύτερης στὸ γαλλικὸ ἀλφάβητο. Βλ. I. N. Θεοδωρακόπουλου, *Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς τέχνης*, Ἀθῆναι 1977, σ. 48.

12. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 141.

13. G. Lukács, *Ästhetik*, I, 2, Neuwied am Rhein 1963, σ. 589.

14. 204 d - e. G. Lukács, *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 591.



τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης του γι' αὐτὸν ὡς ἀφετηρία ἀνευρέσεως τῆς διαλεκτικῆς σχέσεως ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς.

Ὅρισμένως Hartmann καὶ Lukács δὲν εἶναι οἱ μόνοι φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι ἀνεζήτησαν στὴν σχέση ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἐπιχειρήματα ἐνισχυτικά γιὰ τὸ κύρος ἀμφοτέρων, κυρίως ὅμως τῆς δεύτερης. Πολὺ πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ φιλόσοφος ποὺ ὑπεραμύνθηκε τῆς αὐτονομίας τῆς αἰσθητικῆς καὶ κατέδειξε τὴν ἰδιομορφία τῶν προτάσεών της, ἀναφέρομαι στὸν Kant, δὲν ἐδίστασε νὰ ὑποστηρίξει ὅτι «ἡ ἀληθὴς προπαιδεία τοῦ γούστου εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς ἠθικῆς συναισθήσεως»<sup>15</sup>. Σὲ ἐπιστολὴν του δὲ πρὸς τὸν Reichardt, γραμμένη λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου* καὶ τῆς *Κριτικῆς τῆς Κριτικῆς Δυνάμεως*, ἐκφράζει τὴν ἱκανοποίησίν του διότι «... κατέστησε φανερὸ ὅτι χωρὶς τὴν ἠθικὴ συναισθήση δὲν θὰ ὑπῆρχε γιὰ μᾶς τίποτε ποὺ νὰ εἶναι ὠραῖο ἢ ὑψηλόν»<sup>16</sup>.

### III

Ἡ ἀναζήτησις τῆς σχέσεως ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς μὲ σκοπὸ τὴν βοήθεια τῆς πρώτης γιὰ τὴν ἐξοδὸ τῆς ἀπὸ τῆς δυσκολίας ποὺ αὐτὴ συναντᾷ, προσλαμβάνει ἰδιαίτερο χαρακτῆρα στοὺς μελετητὲς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, ὅπως διατείνονται, χρησιμοποιοῦν ὡς γνώμονα μελέτης τὶς ἀρχὲς τῆς μετανεωτερικότητος. Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς τάσεως αὐτῆς ὁ R. Rorty, ὁ φιλόσοφος, ποὺ, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ἐκφράζει «τὴν ἀμερικανικὴ λαϊκὴ φαντασίαν». Οἱ θέσεις τοῦ Rorty συμπυκνώνονται στὴν ἀκόλουθη πρότασις· αἰσθητικὸς βίος εἶναι ὁ ἠθικῶς καλὸς βίος.

Κατὰ τὸν Rorty<sup>17</sup>, ἡ αἰσθητικὴ σήμερα διακρίνεται γιὰ τὴν ἀναζήτησις νέων ἐμπειριῶν καὶ νέων τρόπων ἐκφράσεως τῶν ἐμπειριῶν αὐτῶν. Ὑστερα ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο, τὸν Δαρβῖνο καὶ τὸν Freud καμιὰ θρησκευτικὴ ἢ ἄλλου εἶδους ἠθικὴ θεωρία δὲν φαίνεται δυνατὴ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ θὰ εἶναι αἰσθητικὸς ἀρθρωμένη. Συνεπῶς ἠθικὸς καὶ αἰσθητικὸς βίος εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό.

Οἱ θέσεις τοῦ Rorty προκάλεσαν ἔντονο ἐνδιαφέρον. Ἐδημιούργησαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐπαναθεμελίωσιν τῆς ἠθικῆς καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὴν συνεχῶς ἐντονώτερον προβαλλομένη ἄποψιν γιὰ τὴν ἀνάγκη συγκροτήσεως ἠθικῆς ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ αἰτήματα τοῦ

15. I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, § 60. Ἔκδ. W. Weischedel, σ. 464.

16. I. Kants Werke, Hrsg. E. Cassirer, X. Berlin 1923, σ. 55.

17. R. Rorty, *Freud, Morality and Hermeneutics*, New Literary History, 12, σ. 180.

συγχρόνου ανθρώπου. Χαρακτηριστικόν εἶναι τοῦτο, ὅτι δηλαδή τὰ αἰτήματα αὐτὰ δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου νὰ δέχεται ἐντολές, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία αὐτῶν καὶ ὁμάδων νὰ διαμορφώνουν τὸν τρόπο ζωῆς των εἴτε σύμφωνα πρὸς τὶς ἐπιλογές των εἴτε σύμφωνα πρὸς τὶς παραδόσεις των, παραδόσεις πού, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεί, χάνονται στὸ βάθος τοῦ χρόνου.

Μὲ τὶς θέσεις τοῦ Rorty ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος ὁ R. Shusterman<sup>18</sup>. Ἀφετηρία ὡστόσο τοῦ Shusterman δὲν ἦσαν οἱ θέσεις τοῦ Rorty οἱ ἴδιες, ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι αὐτὲς συγκροτοῦν ἡθικὴ τῆς μετανεωτερικότητος, ἡθικὴ πού εἶναι ἀρθρωμένη αἰσθητικῶς. Κρίνοντας συνεπῶς ὁ Shusterman τὶς θέσεις τοῦ Rorty, κρίνει κατ' οὐσίαν τὴν τάση ἀρθρώσεως τῆς ἡθικῆς μὲ τὶς ἀρχές τῆς μετανεωτερικότητος. Ἡ κριτικὴ τοῦ Shusterman δὲν διακρίνεται γιὰ τὴν σαφήνεια τοῦ ἀποτελέσματός της, περαίνεται ἄλλωστε μὲ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ αἰσθητικὴ τῆς μετανεωτερικότητος συνιστᾷ νέα ἡθικὴ φιλοσοφία.

Ὁ Shusterman ἀσκεῖ τὴν κριτικὴν του μὲ τοὺς ἐξῆς γνώμονες:

- α. Τὴν πρόταση τοῦ Wittgenstein ὅτι ἡθικὴ καὶ αἰσθητικὴ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Στὴν ἐν λόγω πρόταση ἔχω ἀναφερθεῖ ἤδη.
- β. Τὸν ὀρισμό, ὀρθότερον τοὺς ὀρισμούς, πού δίδει ὁ Lyotard στὴν μετανεωτερικότητα, καὶ τὶς διασαφητικὰς ἀναλύσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ὁ Lyotard συνοδεύει τοὺς ὀρισμούς του αὐτοῦς.
- γ. Τὴν ἀνάγκη παραιτήσεως τῆς ἡθικῆς ἀπὸ κάθε ἀξίωση γιὰ καθολικότητα τῶν προτάσεών της.
- δ. Τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος σήμερα. Τὰ πρότυπα αὐτὰ, σύμφωνα πρὸς τὸν Shusterman, δὲν εἶναι οὔτε μορφὲς ἀγίων οὔτε μορφὲς ἡρώων, ἀλλὰ αὐτὰ πού ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ *Beautiful People*. Μὲ ἄλλα λόγια, πρόσωπα πού ἔχουν κατακτήσει τὴν δημοσιότητα ἔνεκα τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ζοῦν καὶ συμπεριφέρονται. Πρόσωπα πού δημιουργοῦν γύρω τους τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς αἵγλης, τῆς δύναμης καὶ τῆς ἐντονῆς γοητείας.

Οἱ γνώμονες αὐτοὶ βοηθοῦν τὸν Shusterman νὰ κρίνει τὶς ἀπόψεις τοῦ Rorty καὶ συνάμα ὅ,τι αὐτὸς (ὁ Rorty) ἀποκαλεῖ ἡθικὴ τῆς μετανεωτερικότητος. Χαρακτηριστικὸν ὡστόσο εἶναι τοῦτο, ὅτι δηλαδή ὁ Shusterman χρησιμοποιεῖ μὲν τοὺς γνώμονες πού ἀνέφερα, δεσπόζουσα ὅμως σκέψη του κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς κριτικῆς του εἶναι ἡ «ὑπόψια» — ἡ λέξις ἰδικῆ του — ὅτι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος ἐπὶ τοῦ ὁποῖου μεγάλοι φιλόσοφοι τοῦ παρελθόντος ἐθεμελίωσαν τὶς ἡθι-

18. R. Shusterman, «Postmodernism Aestheticism: A New Moral Philosophy?», *Theory, Culture and Society*, 5, 2-3 (1988), Postmodernism, σσ. 337 κ.ἑξ.



κὲς θεωρίες των δὲν ὑπάρχει πιά. Τέτοιο λίθο θεωρεῖ ὁ Shusterman τὴν πίστη στὴν ἀνιστορικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, οὐσία δηλαδὴ ἡ ὁποία διατελεῖ ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὶς μεταβολές.

Ὁ Shusterman πάντως φαίνεται νὰ ἀποδέχεται τὴν συνάφεια ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς καὶ νὰ θεωρεῖ αὐτὴν ὡς τὴν μόνη ἱκανὴ νὰ βοηθήσει καὶ τὶς δύο νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα εὐρίσκονται. Χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ ὁ Shusterman λησμονεῖ πρὸς στιγμὴν ὅλα ὅσα ὑποστηρίζει γιὰ τὴ νεωτερικότητα καὶ προσάγει ὡς μόνον ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῶν θέσεών του τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἔννοια τῆς καλοκαγαθίας. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὑπολαμβάνει αὐτὴν σύμφωνα πρὸς τὶς ἰδικές του τοποθετήσεις καὶ ὄχι σύμφωνα πρὸς τὸ πρωταρχικὸ νόημά της.

Ἐξετάζοντας τώρα τὴν κριτικὴ τοῦ Shusterman στὸν τρόπο ἀσκήσεώς της, κυρίως δὲ στὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν μετανεωτερικότητα καὶ στὴν διεξαγωγὴ της μέσα στὰ ἐννοιολογικὰ σχήματα ποὺ αὐτὴ δημιουργεῖ, παρατηρῶ τὰ ἑξῆς: Οἱ ἀρχές τῆς μετανεωτερικότητος εἶναι ἀσαφεῖς, συγκεχυμένες καὶ ρευστές. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ὁποια βοήθεια ποὺ πιθανὸν νὰ προσφέρουν ἔχει τὰ γνωρίσματά των. Στὴν σύναψη ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς μὲ ἀρμό συνοχῆς αὐτὲς ἐμφωλεῦει ὁ κίνδυνος μετατροπῆς τῆς μὲν ἠθικῆς σὲ ἡθολογία, τῆς δὲ αἰσθητικῆς σὲ οὐραγὸ τῆς κρατούσας ἐκάστοτε κοσμητικῆς. Μὲ τὴν παρατήρησή μου αὐτὴ δὲν καταδικάζω τὴν μετανεωτερικότητα. Ἐπισημαίνω τὴν σύγχυση στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει. Δέχομαι τὴν ἄποψη τῆς Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, ὅτι δηλαδὴ ἡ μετανεωτερικότητα διαθέτει ἀνεξιθρησκεία, ἀπὸ τὰ μηνύματά της δὲ «τὸ πιὸ εὐδαίμονο εἶναι ἡ ἰσοπολιτεία ποὺ χαίρονται ὅλες οἱ μορφὲς τέχνης στὸ σύγχρονο φανταστικὸ μουσεῖο»<sup>19</sup>. Ἡ ἰσοπολιτεία ποὺ ἡ μετανεωτερικότητα κηρύσσει καὶ ἐν πολλοῖς διασφαλίζει, προβάλλει ὡς ἐκπλήρωση τοῦ αἰτήματος γιὰ ἐνότητα μέσα στὴν διαφορὰ καὶ στὴν πλειομορφία, αἰτήματος ὅχι μόνον παλαιοῦ ἀλλὰ καὶ σεβαστοῦ. Διερωτῶμαι ὥστόσο μήπως αὐτὴ ἡ ἰσοπολιτεία σηματοδοτεῖ ἂν ὄχι τὴν ἐξαφάνισή, τὴν ὑπονόμευσή ἐκείνων πρὸς τὰ ὁποῖα παρέχεται, ἀφοῦ αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατελοῦν ἀποκεκομμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅπως δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ Ο. R. d'Allonnes, καὶ στὸ μεταμοντέρνο «ὀλόκληρη ἡ πραγματικότητα θεωρεῖται σύμφωνη μὲ ἓνα πρότυπο»<sup>20</sup>. Συνθέσεις συνεπῶς ποὺ γίνονται στὸ ὄνομα τῆς μετανεωτερικότητος ὄχι λίγες φορὲς ἔχουν χαράκτῆρα ἐπιλεκτικὸ, γι' αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύονται λειτουργικὲς καὶ γόνιμες.

Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὸ ἐρώτημα ποὺ μὲ ἀπασχολεῖ δὲν εἶναι ποιά βοή-

19. Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, «Ὁ μεταμοντερνισμὸς καὶ ἡ ἐκρηξὴ τοῦ φανταστικοῦ μουσείου», *Μοντέρνο - Μεταμοντέρνο*, Ἀθήνα 1988, σ. 224.

20. Ο. R. d'Allonnes, μετάφραση Μ. Μπαζάσκα, «Μικρὴ ἱστορία τῆς λέξης "μεταμοντέρνο"», *Μοντέρνο - Μεταμοντέρνο*, Ἀθήνα 1988, σ. 24.

θεια μπορεί νά προσφέρει ἡ αἰσθητικὴ στὴν ἡθικὴ καὶ ἡ ἡθικὴ στὴν αἰσθητικὴ μέσω τῆς ὅποιας ἐπενέργειας ποὺ ἡ κάθε μία ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς ἀνθρώπινης διαγωγῆς, ἀλλὰ ποιά βοήθεια μπορεῖ ἡ μία νὰ προσφέρει στὴν ἄλλη μέσω τῆς καταστατικῆς συστάσεώς της. Διερωτώμαι δηλαδὴ ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ στοιχείωση αἰσθητικῆς καὶ ἡθικῆς μὲ κοινούς ὅρους, ὥστε ἀμφοτέρες νὰ συναντῶνται μὲν στὴν ἐπίδρασή των ἐπὶ τῆς ἀνθρώπινης διαγωγῆς, ἡ ἐπίδρασή των ὅμως νὰ ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴν σύστασή των. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μὲ ὀδηγεῖ στὸν Ἀριστοτέλη.

#### IV

Ἡ μετάβασή μου στὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλεται στὴν βοήθεια ποὺ αὐτὸς μοῦ παρέσχε γιὰ νὰ ἀπαντήσω στὸ ἐρώτημα ποὺ μόλις ἔθεσα. Ὄφείλεται ὅμως καὶ σὲ ἓνα ἀκόμη λόγο. Ὑποστηρίζεται εὐρέως ὅτι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἡθικὴ εἶναι αἰσθητικῶς ἀρθρωμένη. Δὲν προτίθεται νὰ ἀντιταχθῶ πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτόν. Ὡστόσο ἔχω παρατηρήσει ὅτι στὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνων ποὺ τὸν προβάλλουν δεσπόζουσα θέση κατέχει ἡ ἡθικὴ διάσταση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Δὲν ἀνεῦρον δηλαδὴ ἐπιχειρήματα ποὺ νὰ εἶναι ἀντλημένα ἀπὸ τὴν καταστατικὴ στοιχείωση ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Ἐπειδὴ λοιπὸν σκοπὸς μου εἶναι ἡ παρουσία σὲ τέτοιων ἐπιχειρημάτων, ἀνεῦρον δὲ στὸν Ἀριστοτέλη προκείμενες ποὺ μὲ βοηθοῦν στὴν συγκρότησή των, κρίνω ἐπιβεβλημένο νὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτόν.

Ὅρισμένως ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει *ἀγαθὸν* καὶ *καλόν*, χρησιμοποιοῦν δὲ ὡς γνώμονα τὸ αἴτιο προτιμήσεως καὶ ἐπιλογῆς ἐνὸς ἐκάστου ἀπὸ αὐτά. Ἀγαθὸν θεωρεῖ τὸ αἰρετὸν καὶ ἐπαινετὸν ἕνεκα τοῦ τέλους, τοῦ σκοποῦ δηλαδὴ ποὺ ἐπιτυγχάνεται δι' αὐτοῦ. Καλὸν ἀντιθέτως ἀποκαλεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἐπαινεῖται γι' αὐτὸ τὸ ἴδιο<sup>21</sup>. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἀπαντᾷ ἤδη στὸν Ἀριστοτέλη ἡ τόσον ἐπαινουμένη ἀνιδιοτέλεια τοῦ καλοῦ.

Ἀναμφιβόλως τὸ καλόν, στὴν ἀριστοτελικὴ θεώρησή του, δημιουργεῖ προβλήματα κατανοήσεως. Ἀρκετὲς φορὲς ἀπαντᾷ ὡς δηλωτικὸ τῶν ποιότητων ποὺ χαρακτηρίζουν ἢ ἐχαρακτήριζαν τὸν ἐν καταγωγῇ εὐγενῆ. Καὶ ἡ καλοκαγαθία ἄλλωστε θεωρεῖται ὡς κατ'ἀλοιοπο παλαιότερων ἐποχῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν υἱοθετήθηκε ἀπλῶς ἀπὸ τὴν νέα ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ἀλλὰ κατέστη ἰδεῶδες αὐτῆς. Πάντως ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦν συχνάκις τὸ ὄνομα καλὸν πρὸς δήλωση τοῦ ὀραίου. Στὸ ἔργο, λ.χ., *Περὶ ζῶων μορίων*<sup>22</sup> ὁμιλεῖ γιὰ τὸ καλὸν τῆς φύσεως καὶ γιὰ τὸ καλὸν τῆς τέχνης. Ὡστόσο ἐνίοτε ἀναφέρεται στὸ καλὸν καὶ στὸ ἀγαθὸν κατὰ τρόπον ποὺ δημιουργεῖ τὴν εὐλογία ἐντύπωση ὅτι

21. *Ἡθ.* Εὐδὴμ., 1248b 16 κ.ἑξ.

22. 639b 20.

θεωρεῖ τὰ ὀνόματα καλὸν καὶ ἀγαθὸν ὡς νοηματικῶς ἰσοδύναμα. Οὕτω εἰς 1120a 23 τῶν *Ἡθικῶν Νικομαχείων* γράφει· αἱ δὲ κατ' ἀρετὴν πράξεις καλαὶ καὶ τοῦ καλοῦ ἕνεκα. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχθοῦμε, ἀκολουθοῦντες τὴν πλειονότητα τῶν ἐρμηνευτῶν, ὅτι καλὸν στὴν προκειμένην περίπτωσιν σημαίνει τὴν ἐκ καταγωγῆς εὐγένεια, καὶ πάλιν θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὕτη συγκεντρώνει γνωρίσματα ποὺ προσδίδουν ἀνωτερότητα στὴν συμπεριφορὰ.

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἡ καλοκαγαθία γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιτεύξιμη θὰ πρέπει τὸ καλὸν νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸ φυσικῶς ὠραῖο καὶ νὰ συναφθεῖ πρὸς τὸ ἐξαίρετο ἦθος. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ καλοκαγαθία δηλώνει τὴν συνυπαρξὴ εἰς ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο τοῦ αἰσθητικῶς ὠραίου καὶ τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ μπορεῖ, κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ στηριχθεῖ μόνο στὴν ἐλληνικὴ γλυπτική, ἡ ὁποία πράγματι εἰκόνισε μορφές ποὺ διακρίνονται γιὰ τὸ ἦθος των καὶ γιὰ τὴν καλλονὴν των. Τὸ ὠραῖον, κατηγοροῦμενο τοῦ καθ' ἑκαστον ἀνθρώπου, δὲν μπορεῖ νὰ δηλώνει ἀπόκρημα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου. Ἄλλωστε ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὴν καλοκαγαθίαν ὡς τὴν σύζευξιν τοῦ αἰσθητικῶς ὠραίου καὶ τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ, δὲν θὰ ἐχαρακτήριζε αὐτὴν ὡς γνωρίσμα τοῦ τελέως σπουδαίου (*Ἡθικὰ Μεγάλ.*, 1207b 24<sup>23</sup>), οὔτε θὰ τὴν ὄριζε ὡς τὴν τελείαν ἀρετὴν (*Ἡθικὰ Εὐδ.* 1249a 17). Ἡ καλοκαγαθία, ὡς δηλωτικὴ τῆς συνυπαρξέως στὸ ἴδιο πρόσωπο τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, σημαίνει κατοχὴ ἀρετῶν καὶ ἐπιτέλεση ἐναρέτων πράξεων καθὼς καὶ κατοχὴ ἀγαθῶν, δηλονότι ἀρχῶν (ἀξιωματῶν), πλούτου, δόξας, τιμῆς καὶ τῶν συναφῶν. Ἡ καλοκαγαθία ἐπομένως δηλώνει εὐγένεια καὶ χρηστότητα· ἔχει σαφῶς ἠθικὸ περιεχόμενον, χαρακτηρίζει δὲ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος κατέχει τὴν ἀρετὴν καὶ ἐπιτελεῖ ἔργα ἀρετῆς.

Ὡστόσο τὸ καλὸν σημαίνει καὶ τὸ αἰσθητικῶς ὠραῖο καθὼς καὶ τὴν αἰσθητικὴν εὐχαρίστησιν καὶ ἀπόλαυσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἐξετάζων τὸ καλὸν σ' αὐτὴν τὴν σημασίαν του, ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὸ ὑπάρχει (*ἐστὶ*) ἐν μεγέθει καὶ τάξει<sup>24</sup>. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ θεώρησις τοῦ μεγέθους καὶ τῆς τάξεως ὡς δομικῶν στοιχείων καὶ κατ' ἐπέκτασιν γνωρισμάτων τοῦ καλοῦ ἔχει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ὅχι μόνο στὰ ἔργα τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀκίνητα, δηλαδὴ στὰ μαθηματικά. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀπολύτως σαφὴς ἐπ' αὐτοῦ, διατείνεται<sup>25</sup> μάλιστα ὅτι οἱ μαθηματικὲς ἐπιστῆμεις ὅχι μόνο λέγουσι περὶ τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ καὶ δεικνύουσιν. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὡς ὑπομνηματισμὸς τῆς ἀριστοτελικῆς αὐτῆς θέσεως θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ διδα-

23. Πολλοὶ μελετητὲς δὲν θεωροῦν τὰ *Ἡθικὰ Μεγάλ.* ἔργο γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλην. Ἐπειδὴ ὥστόσο ὁ πυρῆνας τῶν διδασκαλιῶν ποὺ ἀναπτύσσονται σ' αὐτὸ εἶναι σαφῶς ἀριστοτελικός, ἀναφέρομαι ἐπὶ τοῦ προκειμένου στὴν ἐν λόγω ἄποψιν.

24. 1450b 36 κ.ἑξ. *Ποιητικὴ* 1326a 33.

25. *Μ.τ.φ.* 1078a 30 κ.ἑξ.



σκαλία τοῦ Zeising γιὰ τὴν αἰσθητικὴ σημασία τῆς χρυσοῦς τομῆς καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὀδηγήθη ὁ Fechner ὕστερα ἀπὸ τὴν πειραματικὴ ἔρευνα ποὺ διεξήγαγε σχετικῶς πρὸς τὴν αἰσθητικὴ ἐπενέργεια τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων.

Ἡ δεσπόζουσα θέση ποὺ κατέχουν στὴν ἀριστοτελικὴ καλολογία ἔννοιες μαθηματικῆς ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἠθικὴ. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ εἶναι τελολογικῶς προσανατολισμένη καὶ ἀρετολογικῶς ἀρθρωμένη, στοιχειακὸ ὅρο ὅμως τῆς ἀρετῆς, ἄρα καὶ τῆς ἰδίας τῆς ἠθικῆς, ἀποτελεῖ ἡ μεσότης, δηλονότι ἡ ἀπουσία τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως<sup>26</sup>. Ὅρισμένως στὴν μεσότητα ἀπαντᾷ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο, πρᾶγμα ποὺ λειτουργεῖ ὑπὲρ τῆς, ἀφοῦ αὐτὸ συνιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο καὶ καθιστᾷ ἐμφανὲς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συνέταξε ἠθικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἥρωες ἢ τοὺς θεοὺς. Τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὸ κριτήριο, μὲ τὸ ὁποῖον ἡ μεσότης χαρακτηρίζεται ὡς μεσότης, εἶναι δὲ αὐτὸ ὁ πράττων ἄνθρωπος. Γράφει ὁ Ἀριστοτέλης: *Πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἑλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς*<sup>27</sup>. Ἀναθέτων ὁ Ἀριστοτέλης στὸν ἐπιστήμονα τὴν ἀνέυρεση τῆς μεσότητος, στὸν φρόνιμο τὸν προσδιορισμὸ τοῦ μέσου, μειώνει τὴν παρουσία τῆς ὑποκειμενικότητος, ὅτι ὅμως δὲν διαγράφει αὐτὴν εἶναι φανερό ἀπὸ τὴν φράση πρὸς ἡμᾶς. Ἀνεξαρτήτως πάντως τοῦ ποιὸς καὶ πῶς θὰ προσδιορίσει τὴν μεσότητα, βέβαιον εἶναι τοῦτο· ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τοῦ ποσοῦ, ἐμπεριέχει τὸ μέτρον καὶ παραπέμπει σ' αὐτό. Ἡ ἔννοια ἀκριβῶς τῆς μεσότητος καθιστᾷ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐμφανῆ τὴν καταστατικὴς ὕφης συνάφεια ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Ὅπως τὸ καλὸν εὐρίσκεται στὸ μέγεθος, στὴν τάξιν καὶ στὸ ὀρισμένον, στὴν ἀποφυγὴ δηλαδὴ τῆς ἐλλείψεως καὶ τῆς ὑπερβολῆς, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀρετὴ. Ἀλλωστε στὰ *Ἠθικὰ Εὐδὴμεια*<sup>28</sup> διαβάζομεν· ἀρετὴ οὐδεμία ἄνευ μεγέθους. Καὶ σημαίνει μὲν ἡ λέξις μέγεθος ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν μεγαλοσύνη, ὥστόσο ἡ ἔννοια τοῦ ποσοῦ εἶναι παροῦσα.

Πρὸς τοῦτοις ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ συναντῶνται καὶ στὴν στοχοθεσίαν. Ἀκολουθώντας ὁ Ἀριστοτέλης τὸν Πλάτωνα, τοποθετεῖ τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ στὸ ἥδυσθαι καὶ λυπεῖσθαι ἐφ' οἷς δεῖ καὶ ὡς δεῖ<sup>29</sup>. Κατὰ τὴν γνώμην του ὅμως καὶ τὸ καλὸν ἀποτελεῖ πηγὴν ἡδονῆς. Ὅρισμένως ἡ ἡδονὴ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπιτέλεση τῆς ἠθικῆς πράξεως καὶ ἡ ἡδονὴ ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση διακρίνονται πρὸς ἀλλήλας, εἶναι ὅμως ἀμφοτέρως ἡδονὲς καὶ μάλιστα

26. *Ἠθ. Νικομ.*, 1104a 26.

27. *Ἠθ. Νικομ.*, 1106b 5.

28. 1232b 24.

29. 1121a 2-4. Βλ. καὶ 1104b 11 κ.ἐξ.

ὄχι κατ' ὁμωνυμίαν. Τὸ στοιχεῖον ἀκριβῶς τοῦτο προσδίδει στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν αἰσθητικὴ κοινότητα στόχων, ἐπιτυγχάνεται δὲ αὐτὴ διὰ τῆς ὀρθῆς παιδείας. Εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐμφανὲς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς αἰσθητικῆς ἀγωγῆς, πρὸς ἀποτροπὴν ὅμως τοῦ παθητικοῦ αἰσθητισμοῦ, στὸν ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ ὀδηγήσει ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, θεωρεῖ ὅτι αὕτη (ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή) πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ἀγωγήν.

Ὁμολογουμένως ἡ ἀριστοτελικὴ καλολογία δὲν ἐξαντλεῖται στὶς ἔννοιες ποὺ ἀνέφερα, δηλαδὴ στὸ μέγεθος, στὴν τάξη καὶ στὴν συμμετρία. Ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει καὶ ἄλλες ἔννοιες-κατηγορίες, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στὴν τραγωδία. Ἐκεῖ ὅμως ὑπερβαίνεται καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ, διότι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ ἐκάστοτε συμφέρον οὔτε ἐπιζητεῖ νὰ οἰκειωθεῖ τὸ ὠραῖον. Εὐρίσκεται ἀντιμέτωπος πρὸς δυνάμεις ποὺ εἶναι ἀνεξέλεγκτες ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο. Ἀπαιτοῦνται συνεπῶς ἄλλοι τρόποι διεξαγωγῆς καὶ ἀποτύπωσης τοῦ ἀγῶνος τοῦ αὐτοῦ.

## V

Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνακύπτει τώρα εἶναι τοῦτο· τὸ ἀριστοτελικὸ παράδειγμα μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει σήμερα; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν τὸ θεωρῶ ρητορικό, ἀλλὰ ἐρώτημα οὐσίας. Ἡ αἰσθητικὴ σήμερα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ στοιχεῖ πρὸς τὶς ἐξελίξεις ποὺ σημειώνονται στὴν τέχνη. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ συγκροτεῖ τὶς ὁποῖες προτάσεις τῆς ἐρήμην τῶν γεγονότων καὶ τῶν μεταβολῶν. Ὅρισμένως μέλημα τοῦ φιλοσόφου πρέπει νὰ εἶναι ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἄρση τῆς διαστάσεως ποὺ παρατηρεῖται μεταξὺ οὐσίας καὶ φαινομένου, καθὼς καὶ μεταξὺ αὐτοῦ ποὺ καταξιώνεται στὴ νόηση καὶ ἐκείνου ποὺ προκρίνεται στὴν πράξη. Ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν καλολογία του, δὲν ἐπεδίωξε νὰ κυρώσει ψιλὰς θεωρήσεις. Ἦταν σταθερὰ προσανατολισμένος πρὸς ὅ,τι ἡ παράδοση εἶχε κληροδοτήσει, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅ,τι ἡ ζῶσα πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀπαιτοῦσε.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν τελολογίαν τῆς τέχνης δύο ἦσαν οἱ κύριες ἀντιλήψεις ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ προτοῦ ἀκόμῃ ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίσει νὰ φιλοσοφεῖ. Διευκρινίζω ὅτι ἀναφέρομαι στὴν τελολογίαν τῆς τέχνης καὶ ὄχι στὰ γνωρίσματα ποὺ ἀφορίζουν τὴν οὐσίαν τῆς, ἂν δηλαδὴ αὕτη εἶναι μίμησις καί, σὲ περίπτωσιν καταφατικῆς ἀπαντήσεως, μίμησις τίνος. Σύμφωνα λοιπὸν πρὸς τὴν μίαν ἀντίληψιν, ἡ τέχνη λειτουργεῖ ὡς ἐκβλητικὸν τῆς λύπης. Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἦταν εὐρέως ἀποδεκτὴ, καταγράφει ἤδη ὁ Περικλῆς στὸν Ἐπιτάφιο λόγον του. Ἀναφερόμενος ὁ Περικλῆς στὶς ἐνέργειες ποὺ ἡ πόλις καταβάλλει γιὰ νὰ ἀπαλλάξει τὸν πολίτη ἀπὸ τὸ ἄχθος τῆς καθημερινότητος, λέγει· καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείεστας ἀναπαύλας... ἐπορισάμεθα... ἰδίαις δὲ

κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει<sup>30</sup>. Δὲν θὰ σταθῶ στὰ προβλήματα ποὺ ἡ παραδεδομένη μορφή τοῦ κειμένου θέτει<sup>31</sup>. Θὰ προχωρήσω στὴν συναγωγή τοῦ συμπεράσματος ποὺ ὡς πρὸς τὴν λειτουργία τῆς τέχνης συνάγεται. Τὴν λύπη καὶ τὸν μόχθο τῆς καθημερινότητος ἀπομακρύνει ἡ τέχνη. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ θὰ υἱοθετήσῃ, τροποποιώντας τὴν ὅμως, ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος θὰ ὑποστηρίζει στὴν *Πολιτεία* του<sup>32</sup> ὅτι ἡ ὁμορφιά ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ καθημερινὰ πράγματα ὁδηγεῖ στὴν ἀπόκτηση καλοῦ ἤθους. Δὲν ἀγνοῶ ὅτι στὸν *Ἰππία μείζονα* ὁ Σωκράτης ὀρίζει τὸ καλὸν ὡς ἐκεῖνο δ' *ἂν χαίρειν ἡμᾶς ποιεῖ διὰ τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὄψεως*<sup>33</sup>, ὁ ἴδιος δὲ θὰ ἀπορρίψῃ στὴν συνέχεια τὸν ὀρισμὸ αὐτόν. Ὅμως, στὸν ἐν λόγῳ διάλογον εὐρισκόμεθα ἐνώπιον τῆς προσπαθείας συλλήψεως καὶ ὀρισμοῦ τῆς ἐννοίας τοῦ καλοῦ καὶ ἔχι ἐνώπιον τῆς προσπαθείας καταδείξεως τῆς ἐπενεργείας ποὺ τὰ ὠραῖα πράγματα ἀσκοῦν στὴν διαμόρφωση τοῦ ἤθους.

Σύμφωνα πρὸς τὴν ἄλλη ἀντίληψη, ἡ τέχνη ἔχει λειτουργία ἀναγωγική. Διανοίγει τὴν ὁδὸν μεταβάσεως ἀπὸ τὸ αἰσθητὸν πρὸς τὸ νοητόν. Τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς τῆς, τὸ καλόν, ἀποτελεῖ τὸν ὅρον αὐτοῦπερβάσεώς της. Ἡ τέχνη νομιμοποιεῖται στὸν βαθμὸ ποὺ ὑπερβαίνεται. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ προβάλλει ὡς γνωστὸν ὁ Πλάτων, θὰ ἀναπτύξῃ δὲ ἀργότερα ὁ Νεοπλατωνισμός. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἀπαντᾷ καὶ μίᾳ ἀκόμη ἀντίληψη —τρίτη— αὐτὴ ποὺ ἐμπεριέχεται στὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ ὀνόματος ἄγαλμα. Τὸ ἄγαλμα εἶναι ἐκεῖνο ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται<sup>34</sup>. Γενεσιουργεῖ ὡς ἐκ τούτου τὴν εὐφροσύνη, τὴν ὁποῖαν ὅμως ἡ λαϊκὴ θρησκευτικὴ πίστις εἶχε συνάψῃ πρὸς τοὺς θεοὺς. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν τουλάχιστον ἐποχὴ τὰ ἀγάλματα ἦσαν ἀφιερῶματα τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς. Πάντως καὶ στίς τρεῖς ἀντιλήψεις ποὺ ἀνέφερα ἀπαντοῦν ἡ τέρψις, ἡ εὐχαρίστησις καὶ ἡ ἀπόλαυσις, ἀνεξαρτήτως τῆς βαρύτητος ποὺ ἡ κάθε μία ἀναγνωρίζει σ' αὐτές.

Ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ ἐπανέλθω σ' αὐτόν, ἐρμηνεύσε τὴν ἐπενέργεια τοῦ ὠραίου, ἀναζητώντας τὰ δομικὰ στοιχεῖα του. Τηρώντας περιοριστικὴ θέση ἀπέναντι τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, δὲν ἐδέχθη τὴν ἄποψη γιὰ τὸ ὠραῖο καὶ τὴν τέχνην ποὺ στοιχεῖ πρὸς αὐτήν. Ἀνέταξε τὸ ἔργο τέχνης —ἀπόδειξη ἡ *Ποιητικὴ*— καὶ ἀνεζήτησε σ' αὐτὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ καλοῦ. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλην δηλαδὴ

30. B 38.

31. Περὶ αὐτῶν βλ. A. W. Gomme, *A historical commentary on Thucydides*, Oxford 1966, σσ. 116 κ.ἑξ.

32. 401a-b.

33. 297 e. Γιὰ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ καλοῦ στὸν *Ἰππία μείζονα* βλ. B. Scheer, *Einführung in die philosophische Ästhetik*, Darmstadt 1997, σσ. 9 κ.ἑξ.

34. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ἡσυχίου. Λεξικὸ Liddell - Scott λ. ἄγαλμα.



τὸ ἔργο τέχνης ὑπάρχει, τὸ ἐρώτημα εἶναι ποῖοι ὅροι καταφάσκουν τὴν ὑπαρξή του καὶ ἐπιβάλλουν τὴν ἀποδοχὴν του. Τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὴν ἀνεξήγησε στὴν ψιλὴ θεώρηση τῆς τέχνης, ἀλλὰ στὴν ἀποδοχὴ τῶν δημιουργημάτων της, ἀποδοχὴ ὅχι ἀπὸ τοὺς θεωρουμένους ὡς εἰδικούς καὶ μεμνημένους στὸ μυστήριο, ὅπως συνήθως λέγεται, τῆς τέχνης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὁλότητα ἢ ἔστω τὴν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ, συνδέονται δὲ μὲ ἐσωτερικὸ δεσμὸ πρὸς ἀλλήλους ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς προγενέστερες γενεές<sup>35</sup>. Οἱ ἀπόψεις του συνεπῶς γιὰ τὴ τέχνη καὶ τὸ καλὸν καθὼς καὶ γιὰ τὴν συνάφεια αὐτῶν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἔχουν ὡς κυρία πηγὴ ἀντιλήψεις ποὺ ὁ Ἕλληνας εἶχε διαμορφώσει ἀπὸ πολὺ παλαιὰ καὶ εἶχε καταστήσει κανονιστικὲς τοῦ τρόπου ζωῆς του, οἱ δὲ καλλιτέχνες του εἶχαν κατορθώσει νὰ ὁρατοποιήσουν μέσω τῆς τέχνης. Ἡ προέχουσα θέση ποὺ κατέχουν στὴν ἡθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ μεσότης, στὴν αἰσθητικὴ τοῦ τὸ μέγεθος, ἡ τάξις καὶ ἡ συμμετρία καθιστᾷ ἐμφανὲς ὅτι δεσπόζουσα σκέψη τοῦ κατὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς κοινῆς διαστάσεως καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ὑπῆρξε ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἕλληνας ἀντιδρουσε καὶ δρουσε σὲ ὅλες τὶς περιστάσεις τοῦ βίου του, τόσον τοῦ ἀτομικοῦ ὅσον καὶ τοῦ κοινωνικοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶχε ὡς θεμελιῶδες γνώρισμα στοιχεῖο τῆς κατηγορίας τῆς ποσότητος, τὸ ὅποῖον ὅμως, ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς του, συνάπτει αὐτὴν (τὴν ποσότητα) πρὸς τὴν ποιότητα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου. Ἐννοια ποὺ ὁ Ἕλληνας ἀτένισε ὡς θεϊκὴ ἐντολή. Τὴν ἔννοια αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν κατέστησε ἀκρογωνιαίῳ λίθῳ καὶ τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς καλολογίας του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συναρτῇ καὶ τὶς δύο κατὰ τρόπον ποὺ ἄφηνε ἀνέπαφα τὰ ἴδια γνωρίσματά των, ἐχάρασσε ὅμως τὴν κοινὴ διάσταση κατανοήσεώς των.

Στὸ ἐρώτημα λοιπὸν ἂν ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης προσήγγισε τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ καλὸν μπορεῖ νὰ προαγάγει τὴν συνάντηση ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς σήμερα δίδω τὴν ἀκόλουθὴ ἀπάντηση. Ὁ Ἀριστοτέλης διεμόρφωσε πρότυπο καὶ παρέσχε παράδειγμα. Τὸ παράδειγμά του ἀσχεῖ ἐπενεργητικὴ ἔλξη καὶ γοητεῖ, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀκολουθηθεῖ. Μὲ τὴν ἀπάντησή μου αὐτὴ δὲν ἐντάσσω τὴν κατ' Ἀριστοτέλη σύναψη ἡθικῆς καὶ αἰσθητικῆς στὰ χαμένα ὀριστικὰ γιὰ μᾶς ἐπιτεύγματα. Τὴν θεωρῶ διαρκῆ πρόκληση, ὅπως διαρκῆ πρόκληση ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Ὁ Ἀριστοτέλης παρέσχε τὸ πρότυπο, οἱ προσπάθειες γιὰ ἐφαρμογὴ του, ἐφαρμογὴ δημιουργικὴ

35. Βλ. Ν. Chronis, «The Evaluation of a Work of Art: Common Sense or Intersubjectivity?», *Διοτίμα*, 14 (1986), σσ. 106 κ. ἐξ.

καὶ ὅχι στεῖρα ἐπανάληψη, συναρτῶνται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πρὸς τὶς καταστάσεις ποὺ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει, συνάμα ὅμως καὶ πρὸς τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν δύναμη ποὺ διαθέτει νὰ βιώνει τὸ ὠραῖο καὶ τὸ ἀγαθό, καὶ ὅχι τὸ μὲν πρῶτο νὰ τὸ ἀπολαμβάνει αἰσθητικῶς μόνον, τὸ δὲ δεύτερο νὰ τὸ ἐπαινεῖ μὲν, νὰ τὸ θεωρεῖ ὅμως ἀπλῶς εὐκαΐον.